

Ελευθερία Γιακουμάκη (Αθήνα)

Οι νεοελληνικές διάλεκτοι στην Ελλάδα του 20ου αι

Η σημερινή παρουσίαση αφορά τις νεοελληνικές διαλέκτους όπως αυτές εξελίχθηκαν στη διάρκεια του 20ου αι. Τα όρια είναι ιδιαίτερα σημαντικά αν σκεφτεί κανείς ότι στην αρχή του 20ου αι. το ελληνικό κράτος είναι πλέον συγκροτημένο και οργανωμένο. Έχουν παρέλθει ήδη 80 χρόνια από την εθνική απελευθέρωση και όλα δείχνουν ότι οδεύει προς την ανάπτυξη. Δεν φανταζόταν κανείς στην αρχή του αι. ότι θα ακολουθήσουν οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι που θα εμποδίσουν την ομαλή και ταχύτερη ανάπτυξη της πατρίδας μας και κυρίως δεν φανταζόταν ότι η Ελλάδα θα χάσει εθνικά εδάφη, θα περιοριστεί στην ευρωπαϊκή ήπειρο, θα υποστεί ανυπολόγιστες απώλειες στο έμψυχο και άψυχο εθνικό της κεφάλαιο με την γερμανική κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο.

Εντούτοις ο πνευματικός κόσμος της Ελλάδας στη διάρκεια του 20ου αι. εργάστηκε με ζήλο και για την πνευματική προκοπή του τόπου. Η επιστήμη της Γλωσσολογίας στη διάρκεια του αι. έφτασε σε ευρωπαϊκό επίπεδο με τη συμβολή των δυο πανεπιστημίων της χώρας και της Ακαδημίας Αθηνών, η οποία το 1927 ιδρύει ερευνητικά Κέντρα μεταξύ αυτών και το Κέντρον Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών, το οποίο συστήθηκε σε οργανισμό από τον Γ.Ν. Χατζιδάκι, με σκοπό να μελετηθούν οι νεοελληνικές διάλεκτοι και τα ιδιώματα και κυρίως να συνταχτεί ένα Λεξικό το οποίο θα περιέχει γλωσσικές μαρτυρίες από αυτή τη γλωσσική περιοχή της νεοελληνικής. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ιδέα αυτή του Χατζιδάκι άρχισε να υλοποιείται σε κατάλληλη εποχή. Οι γεωγραφικές διάλεκτοι διατηρούσαν μεγαλύτερη αυτονομία, χωρίς ιδιαίτερες επιδράσεις της κοινής ομιλούμενης. Στις αρχές του 20ου αι. η χώρα βρισκόταν ακόμη στην εποχή της αγροτικής οικονομίας, η βιομηχανία δεν είχε αναπτυχθεί, οι δρόμοι επικοινωνίας ήταν περιορισμένοι, οι διάλεκτοι και τα ιδιώματα ήταν περισσότερο ζωντανά. Ολόκληρος ο 20ος αιώνας αναλώθηκε κυρίως στην καταγραφή των διαλέκτων και ιδιωμάτων, τα οποία μελετήθηκαν από ιστορικο-συγκριτική άποψη. Η βιβλιογραφία είναι αρκετά πλούσια. Στις μελέτες και τα αυτοτελή έργα του Χατζιδάκι πρωτίστως αλλά και άλλων γλωσσολόγων όπως του Άμαντου, Τριανταφυλλίδη Καψωμένου, Κουρμούλη, Καρατζά, Αναγνωστόπουλου, Παπαδόπουλου τέθηκαν βασικές αρχές που όρισαν τα περί νεοελληνικών διαλέκτων. Τα γεγονότα του 1922, έτος σταθμός για την νεότερη Ελλάδα, έφεραν σημαντικές ανακατατάξεις στην οικονομία και στις κοινωνικές δομές καθώς και μεγάλο αριθμό προσφύγων από τα χαμένα εδάφη στην μητρόπολη.

Τα γεγονότα στο σύνολό τους επηρέασαν σημαντικά και τις νεοελληνικές διαλέκτους και ιδιώματα, ιδιαίτερα αυτά του βορειοελλαδικού χώρου, όπου εγκαταστάθηκαν μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες από την Μικρά Ασία και τον Πόντο, αλλά και την κοινή νεοελληνική με την εγκατάστασή τους στα αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα.

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και τον εμφύλιο η Ελλάδα προσπάθησε αναρρώσει από τις περιπέτειές της, με μικρή πάλι αναστολή την επταετία 1967 – 1974 και την διχοτόμηση της Κύπρου. Από το 1974 και μετά η χώρα αναπτύσσεται χωρίς εμπόδια και έχει αρχίσει να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο τόσο στα ευρωπαϊκά όσο και στα βαλκανικά πράγματα.

Η χρήση των νεοελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων, τελειώνοντας ο αιώνας, έχει αρχίσει να υποχωρεί. Διάλεκτοι και ιδιώματα αναμειγνύονται με την κοινή νεοελληνική και η τάση της γλώσσας σήμερα είναι προς την διαμόρφωση ενιαίας γλώσσας. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι νεοελληνικές διάλεκτοι σίγησαν, ούτε αποκλείει μια μετεξέλιξη απρόβλεπτη στον παρόντα χρόνο.

Ο ορισμός έξι νεοελληνικών διαλέκτων (τσακωνικής, ποντιακής, καππαδοκικής, κατω-ιταλικής, κυπριακής και κρητικής) και δύο ομάδων ιδιωμάτων βορείων – ημιβορείων και νοτίων έγινε με βάση φωνητικά κυρίως φαινόμενα που επιφέρουν αισθητές φωνητικές διαφοροποιήσεις. Ο βασικός αυτός διαχωρισμός είναι ιδιαίτερα ευέλικτος για τις διαλεκτολογικές μελέτες που έγιναν και γίνονται.

Όμως πολλά άλλα γλωσσικά φαινόμενα μορφολογικά, σημασιολογικά κ.λπ. ενώνουν ή διαφοροποιούν περαιτέρω τις ορισθείσες διαλέκτους και ιδιώματα.

Η σημερινή υποχώρηση διαλέκτων και ιδιωμάτων θυμίζει μια παλιότερη εποχή, την αλεξανδρινή, όπου είχε εμφανιστεί ή ίδια τάση ενοποίησης των κατά τόπους διαφορετικών γλωσσικών μορφών που τελικά απέδωσε την Κοινή.

Από τις μελέτες, που όπως προανέφερα είναι πολλές, από τα χειρόγραφα που υπάρχουν στο Κέντρο Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών και από την ιστορική γνώση προκύπτει ότι:

1. Η Τσακωνική διάλεκτος, ιδιαίτερα δυσνόητη από τους μη Τσάκωνες, ολοένα περιορίζεται στο χώρο της (9 χωριά στην περιοχή του Πάρωνα). Αναμειγνύεται με την κοινή νεοελληνική, χάνει τη συντακτική συνοχή της, τη μορφολογική αυτοτέλειά της και τη φωνητική διαφοροποίησή της. (Βασικά σημεία αναφοράς που επιτρέπουν την παρακολούθηση της εξέλιξής της είναι τα έργα των Δέφνερ και Θανάση Κωστάκη).
2. Η Ποντιακή διάλεκτος εμφανίζει τάσεις ποικιλόμορφης επιβίωσης. Ο ελληνισμός του Πόντου χρησιμοποιούσε ήδη διαφοροποιημένη την ποντιακή διάλεκτο, πριν από τον ξεριζωμό, ακόμη και μεταξύ γειτονικών περιοχών. Η εγκατάσταση των προσφύγων σε διαφορετικές περιοχές στη μητροπολιτική πλέον Ελλάδα, συνέτεινε στη συνέχεια της διαφοροποίησης της ποντιακής, η οποία επιπλέον δέχτηκε και την επίδραση της κοινής νεοελληνικής. Οι τελευταίες εγκαταστάσεις ρωσοποντίων στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη κυρίως, δημιουργούν μια νέα δυναμική για την ποντιακή, τα αποτελέσματα της οποίας δεν είναι ακόμη εμφανή. Οι γλωσσολόγοι ομολογούν ότι η ποντιακή ανθίσταται ακόμη, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν εξελίσσεται εναγκαλισμένη από την κοινή ομιλούμενη ή τις άλλες διαλέκτους-ιδιώματα. (Βασικό σημείο αναφοράς που επιτρέπουν την παρακολούθηση της εξέλιξής της είναι το Λεξικό της Ποντικής Διαλέκτου του Άνθιμου Παπαδόπουλου).
3. Η καππαδοκική διάλεκτος σχεδόν έχει σιγήσει, αφού οι φυσικοί φορείς της, Καππαδόκες Έλληνες από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, έχουν αφομοιωθεί από τον Ελληνισμό του μητροπολιτικού Κέντρου. Η Καππαδοκική, αρκετά δυσνόητη ως προς την μορφολογία, σύνταξη και λεξιλόγιο (με έντονες επιδράσεις από την τουρκική), ήταν λιγότερο επικοινωνιακή, γεγονός που την αποδυνάμωσε. Οι σημερινοί Καππαδόκες διατηρούν περισσότερο ήθη και έθιμα του μικρασιατικού ελληνισμού και μέσα από αυτά το σχετικό λεξιλόγιο. (Βασικά σημεία αναφοράς που επιτρέπουν την παρακολούθηση της εξέλιξής της είναι τα έργα του Θανάση Κωστάκη «Το ιδίωμα της Ανακού» και «Το γλωσσικό ιδίωμα της Σίλλης», του Ι. Κεσίσογλου «Το γλωσσικό ιδίωμα του Ούλαγατς», του Ν. Ανδριώτη «Το γλωσσικό ιδίωμα των Φαράσων» κ.ά., που αντικατοπτρίζουν την μεγάλη ποικιλία των ιδιωμάτων της περιοχής της Καππαδοκίας).
4. Τα ελληνικά ιδιώματα της Κάτω Ιταλίας, απετέλεσαν τον 19ο και 20ο αιώνα θέμα επιστημονικών αντιπαραθέσεων μεταξύ Ιταλών και Ελλήνων γλωσσολόγων ως προς την καταγωγή τους. Η τελική θέση (άποψη των Ελλήνων γλωσσολόγων και του G. Rohlfs) ότι πάνω στο ελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα (κυρίως δωρικό) των αρχαίων αποικιών προστέθηκαν δύο επιστρώματα από βυζαντινούς εποικισμούς, κέρδισε έδαφος. Σήμερα τα γκρεκάνικα (ελληνικά ιδιώματα της Κάτω Ιταλίας) υποχωρούν συνεχώς και με ταχείς ρυθμούς. Οι δύσκολες συνθήκες ζωής στα ορεινά του Salento και του Aspromonte, η αναζήτηση καλύτερης ζωής, οι σεισμοί (1975), οι κατολισθήσεις ανάγκασαν τους γρεκάνους να εγκαταλείψουν τις ορεινές αετοφωλιές τους να εγκατασταθούν σε πεδινά και παραθαλάσσια μέρη, με αποτέλεσμα να χάνουν τη διάλεκτό τους. Οι προσπάθειες επιβίωσης της διαλέκτου σήμερα μένουν στην ενδοοικογενειακή επικοινωνία. (Βασικά σημεία αναφοράς που επιτρέπουν την παρακολούθηση της εξέλιξής της είναι τα έργα των G. Rohlfs και το πεντάτομο Λεξικό των ελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας του Αν. Καραναστάση).
5. Η Κυπριακή διάλεκτος ομιλείται παράλληλα με την κοινή νεοελληνική στο νησί. Αυτάρκης και ζωντανή, ακολούθησε φυσικά τη δική της εξέλιξη αλλά μιλιέται από παιδιά, νέους και γέρους. Εμφανίζει δυναμική βιωσιμότητας, παρά της επιδράσεις που έχει δεχτεί από την μακροαίωνα παρουσία ξένων λαών. Οι διαφοροποιήσεις της από την κοινή νεοελληνική δεν καθιστούν αδύνατη την επικοινωνία μεταξύ Ελλήνων κυπρίων και Ελλήνων της μητρόπολης. (Βασικά σημεία αναφοράς που επιτρέπουν την παρακολούθηση της εξέλιξής της είναι το Λεξικό Σακελλαρίου, οι εργασίες του Σ. Μενάρδου, και φυσικά τα γραπτά διαλεκτικά της κείμενα).
6. Η Κρητική διάλεκτος, (γνωστή και ως γλώσσα του Ερωτοκρίτου), επίσης εμφανίζει δυναμική αντίστασης στην κοινή νεοελληνική με έντονες τάσεις αναβίωσης ορισμένων χαρακτηριστικών

φαινομένων της. Γεγονός είναι ότι και αυτή εξελίσσεται, άρα είναι ζων οργανισμός. Επικοινωνιακά δεν δημιουργεί προβλήματα, παρά τις πολλές και σε όλα τα γλωσσικά επίπεδα διαφορές της από την νεοελληνική. (Βασικά σημεία αναφοράς που επιτρέπουν την παρακολούθηση της εξέλιξής της είναι το 5τομο Λεξικό του Γεωργ. Παγκάλου και το δίτομο του Εμμ. Πιτυκάκη, οι γλωσσογεωγραφικές μελέτες του Ν. Κοντοσοπούλου, πλήθος άλλων μελετών και φυσικά τα κείμενα της κρητικής λογοτεχνίας).

7. Τα βόρεια και ημιβόρεια ιδιώματα διαφέρουν κυρίως σε φωνητικό επίπεδο από την κοινή νεοελληνική (στένωση και αποβολή των άτονων ι και ε) . Η ανθεκτικότητα των φωνητικών φαινομένων εξακολουθεί να τα καθορίζει, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν σημειώνονται από τους γλωσσολόγους συνεχείς υποχωρήσεις. Ομιλούνται σε πολύ εκτεταμένο χώρο, από τον Ισθμό μέχρι τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας, έχουν δεχτεί μαζικότερη είσοδο άλλων διαλέκτων (λόγω της εγκατάστασης του μεγαλύτερου μέρους των προσφυγικών πληθυσμών στο χώρο αυτό), γι αυτό και εμφανίζουν πολυμέρεια και πολυμορφία που δυσκολεύει την συστηματοποίηση της μελέτης τους. Η κοινωνιογλωσσική προσέγγισή τους είναι κατά την άποψή μου αναγκαία. (Βασικά σημεία αναφοράς που επιτρέπουν την παρακολούθηση της εξέλιξής της είναι οι πολλές μελέτες που έχουν γραφτεί σχετικά με τον φωνηεντισμό τους, την χρήση του άρθρου η αντί ο κ.ά.).
8. Τα νότια ιδιώματα ορίζονται αντιθετικά προς τα βόρεια, από το αμετάβλητο των φωνηέντων (σταθερή και αμετάβλητη προφορά των φωνηέντων). Οι ποικιλίες τους, κυρίως λεξιλογικές, είναι πολύ περισσότερες από αυτές των βορείων ιδιωμάτων. Γεωγραφικά καλύπτουν κυρίως το νότιο μέρος της χώρας, γι αυτό συμβατικά ονομάστηκαν νότια, όμως και στο βόρειο χώρο συναντούνται περιοχές με νότια ιδιώματα και στο νότιο περιοχές με βόρεια ιδιώματα. Μεταξύ τους εμφανίζουν πολλά στοιχεία σύγκλησης και εξίσου πολλά σημεία απόκλισης. Η αμετάβλητη χρήση του φωνηεντικού συστήματος δείχνει ότι είναι πιο κοντά στην κοινή νεοελληνική. Αυτό όμως δεν αποτελεί κανόνα, ιδιαίτερα αν μελετηθεί το λεξιλόγιό τους που εμφανίζει μεγάλη αυτάρκεια και ποικιλία. (Βασικά σημεία αναφοράς που επιτρέπουν την παρακολούθηση της εξέλιξής τους είναι τα ποικίλα γλωσσάρια και Λεξικά που έχουν γραφτεί, και οι πολλές μελέτες για τα κατά τόπους ιδιώματα: Δωδεκανησιακά, Κυκλαδικά, κρητοκυκλαδικά, Μανιάτικα, Επτανησιακά, ελληνικά της Κορσικής κ.λπ.).

Αν επιθυμεί κανείς να συνοψίσει σε λίγα λόγια τα περί νεοελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων είναι δύσκολο. Δύσκολο είναι να ορίσει κανείς με απόλυτο λόγο την καταγωγή των νεοελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων, αφού η ελληνική έχει συνεχή ιστορία χρήσης, αφού έχει δώσει ολοκληρωμένο και συντεταγμένο γραπτό λόγο εδώ και αιώνες, αφού υπήρξε «παγκόσμια γλώσσα» την αλεξανδρινή εποχή. Το αναμφισβήτητο είναι ότι πρόκειται για γλωσσικές εξελίξεις μέσα στο χρόνο.

Στο κατώφλι του 21ου αι. μπορούμε να πούμε ότι οι διάλεκτοι δέχονται έντονη την επίδραση της κοινής νεοελληνικής, από την παιδεία, από τα μέσα ενημέρωσης, από την εύκολη επικοινωνία με ταχύτατα μέσα συγκοινωνίας, από την αλλαγή των πλουτοπαραγωγικών πηγών, από τις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες.

Όσοι εργάστηκαν κατά τη διάρκεια του 19ου και 20ου αι. για τη συλλογή και καταγραφή των νεοελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων έχουν συνεισφέρει τα μέγιστα στην ιστορία του νεοελληνικού προφορικού λόγου. Σήμερα, πέρα από τη συμβολή τους στην ιστορικοσυγκριτική μελέτη της νέας ελληνικής, το υλικό που συνέλεξε αποτελεί αδιάσειστη μαρτυρία στους αιώνες που έρχονται, για το πώς μιλούσαν οι απανταχού Έλληνες τους αιώνες αυτούς. Για την επιστήμη της γλωσσολογίας αποτελούν αξιόπιστο υλικό για θεωρήσεις συγχρονικές, πέρα από τα όρια της ιστορικής συγκριτικής μεθόδου.

Τις μετέπειτα εξελίξεις δεν τις γνωρίζουμε για να προβλέψουμε και την εξέλιξη της γλώσσας. Όμως, η νεοελληνική γλώσσα, ως προς την προφορική μορφή της, γνωρίζουμε ότι με τη χρήση πάντα θα διαφοροποιείται από τον γραπτό λόγο, πάντα θα λειτουργεί περισσότερο βιωματικά από την επίσημη γλώσσα, πάντα θα είναι λιγότερο φορμαλιστική. Πάντα το άτομο θα έχει το δικό του ιδιόλεκτο, πάντα θα χρησιμοποιεί τον γενικό κώδικα με το δικό του τρόπο. (βλ. Μπαμπινιώτη Θεωρητική γλωσσολογία, Αθήνα 1980, σ. 58-60)